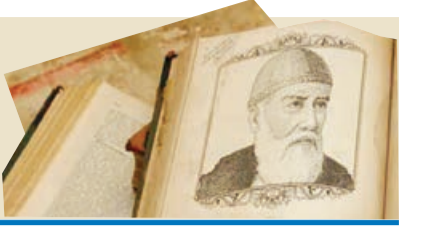

Məhəmməd Füzuli - 530

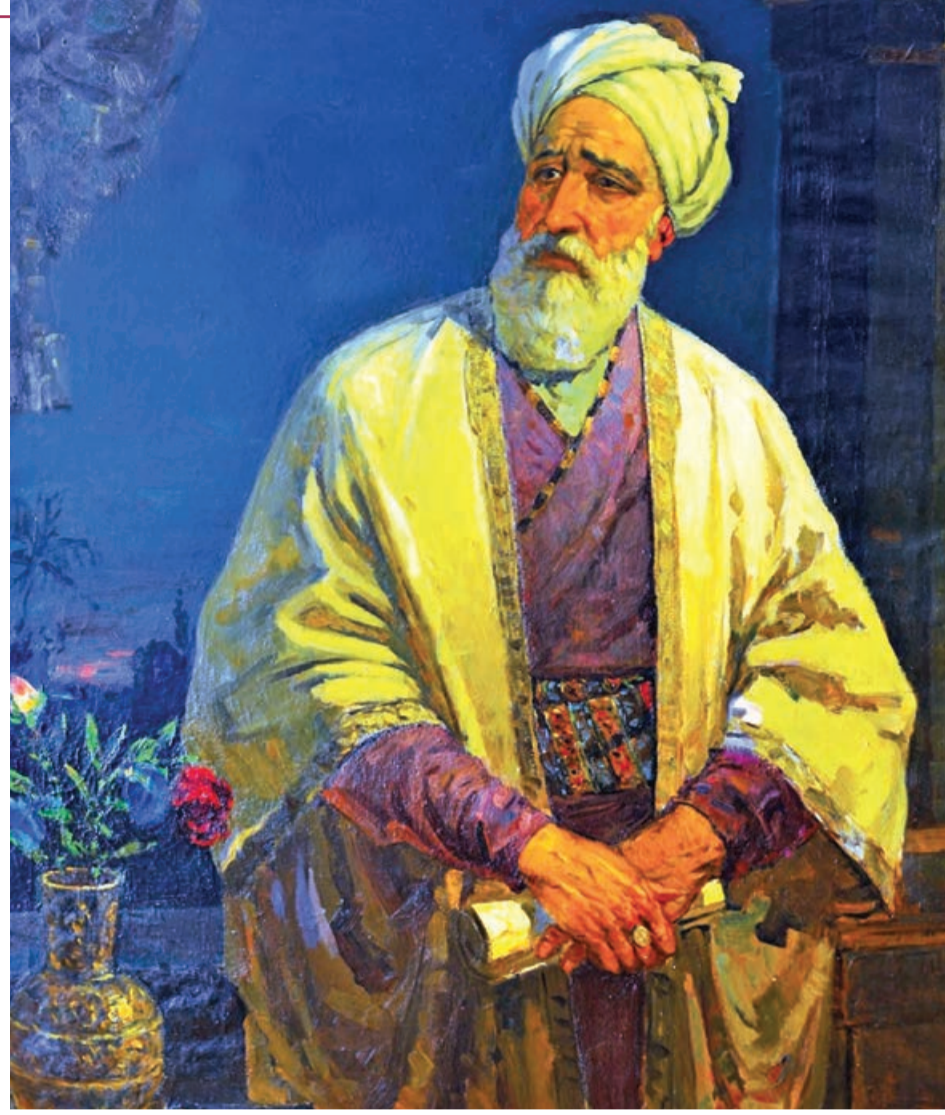
Heyrat, ey büt, surətin gördükdə lal eylər mənə,
Surəti-halim görən, surət xəyal eylər mənə.

● Klassik irsimiz

Dünyada Füzulini ən çox sevən və ən yaxşı anlayan avropalı tədqiqatçı alimlərdən biri olan ingilis şərqşünası Gibbin sözləriylə desək, XVI yüzildə Bağdad göylərində bir günəş doğdu. Bu, üç dildə ölməz əsərlər yaradan Məhəmməd Füzuli günəşi idi. Özü də elə bir günəş ki, gur şəfəqlərini getdikcə Azərbaycan-türk dili başa düşülən bütün ölkələrə, məmləkətlərə saçdı. 530 ildir ki, çeşidli qitə və iqlimlərdə yaşayan milyonlarla insan istilik və hərarəti bir an da azalmayan bu günəşin şəfəqlərindən qızınır, işığından nurlanır, gözəlliyindən zövq alırlar.

Orta çağlardan üzü bəri bütün anadilli ədəbiyyatımızın ən yüksək zirvəsi, doğma dilimizi ilk dəfə ərəb və fars dilləriylə yanaşı dura biləcək poeziya dili səviyyəsinə qaldıran, həqiqətən, Füzuli şeiriyətidir. Türk dilinin fonetik-leksik qanunlarına və ruhuna yad olan ərəz vəznü ilə "barışmasında", daha doğrusu, türk dilinin ərəz vəznünə uyğunlaşdırılmasında da Füzuli bütün bacarıq və istedadını sərf etmiş, əsl ustalıq göstərmişdir. İslam dini və mədəniyyətinin yayılmasında türk hökmdar və sultanlarının qılınc gücünə gördükləri işləri Füzuli öz qələmiylə görmüş, "pəhləvan" qüdrətli sözləriylə dünyanı tutmağa nail olmuşdur.

“Şərq şairlərinin günəşi”

Məhəmməd Füzulinin doğum tarixi 1494-cü il qəbul edilib. Atası Süleyman kişi mənşəcə Azərbaycandan olub, sonralar öz elatıyla İraqa köçüb Bağdad civarında yerləşən Azərbaycan türklərindən biri idi. Hətta Füzulinin uşaq yaşlarında öz ailəsiylə oraya köç etdiyini ehtimal edənlər də olmuşdur. Təsədüf deyil ki, böyük şair əsərlərində yeri gəldikcə özüni "qərib" adlandırmış, ömrüboyu vətən həsrəti, doğma yurd nisgillindən şikayətlənmişdir.

Dövrünün ziyalı və mədəni adamlarından olan Süleyman kişi oğlu Məhəmmədə yaxşı təhsil vermək üçün öləndən gələnini etmiş, savadlı müəllimlər tutmuş, onun oxuması üçün hər bir şərait yaratmışdır. Şairin atasının Hillədə müfti olması fikri bəzi kitablarda yer alsada, tarixi faktlarla sübut olunmur. Məhəmmədin uşaqlıq və gənclik illəri Kərbəla, Nəcəf, Hillə və Bağdad kimi şəhərlərdə keçmiş, təhsilini də elə bu şəhərlərdə tamamlamışdır. Uşaqlıqdan elmə və biliyə böyük həvəs göstərən Məhəmməd dövrünün bir çox elmını - dil, ədəbiyyat, məntiq, fəlsəfə, tibb, riyaziyyat, astronomiya, nücum, fiqh və b. mükəmməl öyrənir. Bu, gələcəkdə böyük şairin ölməz əsərlərində bədi formada - çeşidli məcaz və təşbehlər geyimində verdiyi bilgi və məlumat bolluğu şəklində özüni göstərəcəkdir. Bəzi rəvayətlərə görə, ədəbiyyat müəllimi dövrünün tanınmış şairi Həbib, ərəb dili müəllimi isə Xacə Rəhmətullah fəndi olmuşdur. Deyilənə görə, gənc Füzuli müəllimi Xacə Rəhmətullahın qızına dəlicəsinə vurulmuş, ancaq ilk məhəbbəti uğursuz olmuşdur. Gəncliyində ilk sarsıdıcı məhəbbət zərbə alan Füzulinin gələcəkdə ürəkləri sızıldadan, yandırır-yaxıcı lirik-aşıqanə qəzəllər yazmasında bu əzablı sevgi bəhrəni də öz ruluunu oyanmışdır. Hətta ölməz məhəbbət dastanı - "Leyli və Məcnun"da şairin özüni iztirab dolu qarşılıqsız məhəbbət macərəsini təsvir etdiyini deyənələr də vardır.

Gənc Məhəmmədin çox erkən yaşlarından yaradıcılığa başladığını, tez də məşhurlaşdığını öz sözlərindən öyrənirik:

*Sevdi-fəsaht ilə sözümlə tutdu aləmi,
Mən məhəbbət-ətibardə tiftli-zəbum hənuz.
Buyi-xoşumla oldu müəttər dimağlar,
Mən nəfeyi-vüquddə bir qətrə xun hənuz.*

Ancaq özüni bütünlüklə bədi yaradıcılığa həsr etməzdən öncə artıq qeyd etdiyimiz kimi, ozamanki bütün elmləri oxuyub mənimsəmişdir. Eyni zamanda, öz doğma dilindən başqa, ərəb və fars dillərini də o illərdə gözəl şeirlər yazacaq səviyyədə öyrənməsi və yalnız bundan sonra "ilhamın köhlən atına" geniş meydan verməsini də dahi sənətkar dibaçədə xüsusi vurğulayır.

Gənc yaşlarında keçirdiyi faciəvi sevgi bəhrəsinin özüne gələn Füzuli sonralar əsl müsəlman kişisi kimi ailə həyatı qurmuş, ev-əşik sahibi olmuşdur. Fars dilində qələmə aldığı bir qəzəldə özüni toy gecəsini təsvir etdiyi ehtimal olunur:

*Vəslin mənə novruz gecəsi oldu müyəssər,
Sanki o gecəm gündüz ilə oldu bərabər.*

Ümumiyyətlə, şair ailəni cəmiyyətin əsas daşıqlarından saymış, islamda ailə məsələləri və prinsiplərinə böyük hörmətlə yanaşmışdır. Bunu "Rind və Zahid" əsərində ata Zahidin oğlu Rində verdiyi məsləhətlərdən də aydın görmək olur. Şairin bu evlilikdən doğulan yeganə oğlu Fəzli dövrünün görkəmli ziyalılarından olmuş, hətta şair kimi tanınmış, daha çox müəmmə və "maddeyi-tarix"lər yazmışdır.

Füzuli çox çətin və ziddiyyətli bir dövrdə yazıb-yaratmışdır. O, üç fərqli hökmdarın hakimiyyəti altında yaşamış, hakimiyyət dəyişikliklərinin sadə xalqın həyatında heç bir yaxşılaşma yaratmadığını, əksinə, insanların güzəranını daha da pisləşdirdiyini gözəlləndirmiş, əsərlərində yeri gəldikcə bu məsələlərə əsl demokratik mövqedən öz münasibətini bildirmişdir. Şairin uşaqlıq çağı Ağqoyunluların hakimiyyəti dövründə keçmiş, bir şair və ziyalı kimi məşhurlaşması Səfəvilərin hökmdarlığı illərinə düşmüş, yetkin və qoca yaşlarında Osmanlı imperiyasının təbəəsi olmuşdur.

İlk irihəcmli əsəri - "Bəng və Bədə" ("Tiryək və Şərab") poemasını Səfəvi hökmdarı şah İsmayıl Xətayiə həsr etmişdir. Bəzi Səfəvi hakimiyyətinə qəsidələr də yazmışdır. 1534-cü ildə Bağdadı alan Osmanlı imperatoru Sultan Süleyman Qanununun özüne, Ayas paşa, Cəfər bəy, Mustafa Çələbi və Veys bəy kimi Osmanlı valiləri və bəylərbəyləri üçün qəsidə və məktublar yazmışdır. Bəzi mənbələrə görə, Bağdadı gələn Sultan Süleymanla da görüşmüş, onun gəlişi münasibətlə yazdığı qəsidəsinə şəxsən sultanın hüzarında oxumuşdur. Füzulinin sultanın özü ilə Bağdadı gətirdiyi Osmanlı şairlərindən Mehmet Xəyalı (ölm. 964/1557) və Taşlıca Yəhya bəylə (ölm. 990/1582) də görüşdüyünü və şeir-sənət söhbətləri apardığını xəbər verən qaynaqlar mövcuddur. Tədqiqatçıların fikrincə, Füzulini "Leyli və Məcnun" poemasını yazmağa həvəsləndirən "Rum zərifləri" elə həmin şairlər - Xəyalı və Yəhya bəy olmuşlar.

Saraydakı Nişançı Mustafa paşa kimi xeyirxah və sənəsevər adamların məsləhəti ilə Sultan Süleyman Qanuni uzun illər nöqsansız xidmətlərini və qocalığını nəzərə alıb şairə gündə doqquz axca təqaüd verilməsi haqqında barətforman imzalamışdır. Ancaq şair bu barətformanı görməmiş, yalançı, acgöz və rüşvət-xor məmurların "sayəsində" bu təqaüdü ala bilməmişdir. Daha sənətkarın gördüyü haqsızlıqlardan təsirlənərək öz dostuna yazdığı bu məktub sonralar "Şikayətnamə" adı ilə məşhurlaşmışdır.

Cəmiyyətdə tanınan, müəyyən söz və mövqə sahibi olan Füzulinin bütün şüa müsəlmanların ən müqəddəs ziyarətəgahları sayılan Həzrət Əli, yaxud İmam Hüseyin türbəsində uzun müddət xidmət etdiyi bəllidir. Fars dilində yazdığı bir qitədə bu barədə belə deyir:

*Ruzi yeyənək ali-rəsulun qapısında,
Bir ömrüdür olmuş bizə bu ruzi müqərrər.
Bu ruzi yolu bizlərə bağlanmamış əsla,
Layiq bizik aləmdə belə ruziyə yeksər.
Dünyada qənaətlə bizik kim, bəyanildik,
Ağgün qocalar, həm ürəyi varlı fəqirlər.*

Bu misralardan şairin "Ətəbatı-aliyədə" uzun müddət, özü də qoca yaşlarında işlədiyini öyrənirik. Bu müqəddəs yerdə onun öz qulluğu ilə fəxr etməsi də misralardan aydın görünür. Nəcəf türbəsinə ziyarətə gəlmiş Hindistan hakimi Nizamülmülkə təqdim etdiyi qəsidəsində isə həyatının böyük bir hissəsini burada xidmətdə keçirdiyini, bu işdə qədd-qəmətini öyüldüyünü bildirir:

*Ey sərvər, müddətdir ki,
övləyi şahının maddahiyam,
Mənaqibdə əlli il söz sərf etmişəm.
Tağ kimi bu ulu dərğahda mənim
sabittliyim bir şahid yoxsa da,
"Dal" hərfi kimi iktiqad olmuş qəddim bəsdir.*

Nəcəf türbəsinə "əlli il" qulluq edən, hətta belinin "dal" hərfi "i" kimi iktiqad olduğunu deyən şairin çox qoca yaşlarında dünyasını dəyişdiyi məlum olur. Bunu şairin türk dənindən gətirdiyimiz aşağıdakı beytlər də təsdiqləyir:

*Könül, yetdi əcal, zövqü-rüxi-dildar yetməzmi?
Ağardı muvi-sar, sevdiyi-zülfü-yar yetməzmi?
Yetirdi başını gərdundan ayağə bəri-möhndən,
Xəyalı-hələqi-yəysuyi-ənbərar yetməzmi?*

*Ey Füzuli qədimiz qıldı fəlak xəmə, yəni
Vəqtidir çıxmağa dünya qapısından, əyilin.*

Bu misralardan, həqiqətən, şairin saç-saqqalının ağardığı, beli büküldüyü, bədəninin zəifləyib taqətdən düşdüyü, hətta bəzən özüne ölümlə arzuladığı açıq-aydın görünür. Bir çox füzuliyənə alimin fikrincə, şair qoca yaşlarında tutduğu dini vəzifədən uzaqlaşdırılmış, doğulub boya-baş çatdığı Kərbəla şəhərinə qayıtmış, ömrünün son illərini də orada yaşamışdır.

M.Füzulinin doğum tarixindən fərqli olaraq, vəfat tarixi dəqiqdir. Şairin hicri tarixlə 963-cü ildə Bağdadda geniş yayılan "böyük taun" (vəba) epidemiyası zamanı vəfat etməsi təsdiqləndikdə "keçdi Füzuli" maddeyi-tarixiylə qeyd olunmuşdur. Bunu şairin dostu və müasiri, dövrünün tanınmış şairi və ziyalı Əhdli Bağdadidən başlayaraq bir çox təzkiyəçi öz əsərlərində göstərmişdir. Bu isə miladi tarixlə məhz 1556-cı ilə düşür.

"Bütün türk şairlərinin babası" (Firidun bəy Köçərli) Məhəmməd Füzuli əlli ildən artıq yorulmadan qələm çalmış, özündən sonra üç dildə kamillik və tərəvəti bu gün də itirməyən misilsiz əsərlər qoyub getmişdir. Ərəb, fars və türk dillərində yazıb-yaradan, hər üçündə ölməz əsərlər müəllifi olan M.Füzuli kimi nəhəng ədəbi simalar dünya ədəbiyyatında çox azdır. Elmi-fəlsəfi bilgilərlə zəngin əsərləri göstərər ki, o, bütün

Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatına, incəsənətinə, ictimai-fəlsəfi fikir tarixinə yaxından bələd olmuşdur. Bəzi lirik əsərlərində az da olsa qarşılaşdığımız avtobiografik cizgilərdən bəlli olur ki, o, şair kimi məşhurlaşmamışdan öncə dövrünün bütün elmlərini, eləcə də ərəb, fars, yunan, Misir və yəhudi ədəbi-mədəni və ictimai-fəlsəfi təmayülərini dərindən öyrənmişdir. Təsədüf deyil ki, öz sağlığından başlayaraq, "molla", "mövlanə"- (bizim ağamız), "mütəfəkkir şair", yaxud "alim şair" kimi adlarla tanınmışdır.

Dahi şairimizin ədəbiyyatımız və dilimiz qarşısındakı xidmətlərini vaxtilə gənc C.Cabbarlı görün necə dəqiqliklə göstərmişdir: "Füzuli Azərbaycan ədəbiyyatını fars və ərəb girdablarından dartıb çıxartmış, yenidən yaranmaqda olan ədəbiyyatımızı ciyinlərinə almış, ən yüksək zirvələrə qaldırmış və öz yaradıcılığı ilə on illərlə orada saxlamışdır".

M.Füzuli ədəbiyyat tariximizdə ilk dəfə Azərbaycan türkcəsində "nəzmi-nazik" - "incə, zərif şeir" yaratmaq istədiyini qarşısına əsas məqsəd kimi qoymuş, bu işə bütün bilik və istedadını sərf etmiş və öhdəsindən layiqincə gəlmişdir. Üç dildə Şərq şeirinin bütün janrlarında qələmini sınayan şairimiz hansı mövzuda yazıbsa, həmin mövzuda özündən əvvəl və özündən sonra əsər yazmış əksər Şərq şairlərini kölgədə qoymuşdur. Təxəllüs seçimində olduğu kimi, heç nədə şəriklik və ortaqlığı bəyənənməmiş, əl qoyduğu hər bir işdə yalnız birincilik, yeganəlik tərəfdarı olmuşdur.

Doğma türkcəmizdə farsdilli "Leyli və Məcnun"lar səviyyəsində eyniadlı poema, "Şikayətnamə" kimi təzə və orijinal nəsr örnəyi, "Hədisi-ərbəin" - "Qırx hədis" adlı çağdaş tələblərə cavab verən klassik tərcümə əsəri, ölməz şəhidlik abidəsi - "Hədiqətüs-süəda" ("Xoşbəxtlər bağçası") kimi məqtel-dastanı da neçə belə ilk-rə imza atmış Füzuli qələminin məhsuludur.

Füzulinin ölməz ədəbi irsi türkcə və farsca "Divan"ları, azərbaycanca, farsca və ərəbcə qəsidələr "Divan"ı, "Bəng və Bədə", "Yeddi cam" (fars dilində) alleqorik poemaları, "Leyli və Məcnun" lirik-epik poeması, "Rind və Zahid", "Səhəhət və Mərz" kimi farsca yazılmış alleqorik-fəlsəfi nəsr əsərləri, "Şikayətnamə" də daxil olmaqla olduqca orijinal əsər təsiri bağışlayan məktubları, "Hədiqətüs-süəda" ("Xoşbəxtlər bağçası") adlı türkcə nəsr əsəri, "Hədisi-ərbəin" ("Qırx hədis") in tərcüməsi və "Mətləül-etiqaq" ("Etiquadın başlanğıcı") kimi ərəbcə yazdığı elmi-fəlsəfi əsərlərindən ibarətdir.

Şairin qəzəl janrının üstünlük təşkil etdiyi türkcə və farsca divanlarında rüba, qitə, tərcibənd, tərkiqbənd, mürəbbə, müxəmməs və müsəddəs kimi Şərq şeir şəkillərində yazılmış lirik əsərləri də yer alıb. Hansı formada, hansı janrda, hansı bəhrədə (ölçüdə) yazdığından asılı olmayaraq, irili-xırdalı bütün əsərlərindən Füzuli qəlb, Füzuli ruhu, Füzuli zəkası, Füzuli məntiqi boy göstərir.

Füzuli əsərləri XVI yüzil Bağdad mühitini əks etdirən poetik güzgü, ümumən orta çağlar müsəlman Şərq dünyasını gözələrimiz qarşısında canlandıran obyektiv ədəbi-bədi salnamədir. Bu əsərlər Məcnunun nalə və feryadı, Leylinin gizli hiçqınqları və qəlbə axan göz yaşları, gənc Rindin ədalətli cəmiyyət və əzablı mənəvi-irfanı axtarışları, qoca Zahidin daxili dünyası ilə övlad məhəbbəti arasındakı qəlb çırpıntıları və s. duyğu və düşüncələrdən yoxlunmuşdur. Füzuli yaradıcılığı türk dilinin, türk ruhunun, türk zəkasının vulkan püskürtüsü, Azərbaycan bədii fikrinin ən yüksək zirvəsidir. Füzulinin böyüklüyü bir də ondadır ki, ustadı Nizamidən fərqli olaraq, bədi yaradıcılığında ana dilinə məqsədlə şəkildə üstünlük vermiş, mükəmməl divanı ilə yanaşı, "Leyli və Məcnun", "Hədiqətüs-süəda" kimi lirik-epik məzmunlu şah əsərlərini də məhz bu dildə yazmışdır.

Füzuli poeziyası nəinki Azərbaycan, hətta bütün Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında böyük təsir buraxmış, Türkiyə, İran, özbək, türkmən, tatar şair və yazıçıları uzun müddət onun əsərlərindən bəhrələnməmiş, incə qəzəllərinə bənzətmə və nəzirələr yazmışlar. Böyük türk alimi M.F.Köprülünün XX yüzilin əvvəllərində Füzuli poeziyasının təsir gücü və diapazonu barəsində söylədiyi fikirlər bu gün də çox aktualdır: "Yalnız Füzulini yetişdirən Azəri sahəsi deyil, Osmanlı və Cığatay ədəbiyyatları da əsərlərdən bəri onun qüvvətli nüfuzu altında qalmışdır. Daşkənddən Qazana, Kırımın Macarıstan sərhədlərinə, Bağdaddan Qahirəyə, Təbrizdən Buxaraya və İstanbula qədər bütün türk sahəsi əsərlərcə onun tərənnümlərini dinlədi. Azərbaycan, İran və Güney Qafqaz türklərinin fars dilinin müdhiş təhəkkümünə rəğmən, əsərlərcə türklüklərini mühafizə etmələrində, türk aləminin mənəvi vəhdətinin pozulmamasında Füzulinin pək böyük bir təsiri vardır". Füzuli bu gün də bütün türk xalqlarını birləşdirən ortaq dəyər, ortaq mənəvi sərəvət xəzinəsidir.

Zəkulla BAYRAMLI,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent